

ADABIYAT BİLİMİ TERMİNERİ CANA TÜRKİYADAGI ABALINA BAYLANIŞTUU OY-PIKİRLER*

Sadık TURAL**
Akt.: Kıyal KAMÇİBEKOVA

Özet

Türk dilinin imkânlarından faydalanılarak yeni kavramlar ve yeni terimler yapılması gereklidir. Yeni kavramlar ve terimler, hem düşünce ve araştırma dünyamızı, hem de dilimizi zenginleştirecektir.

Bu çalışmada önce edebiyat bilimine ait kavramlar ve edebiyat biliminin alanı, amacı ve işlevleri hakkında bilgi verilerek konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Daha sonra edebiyat hayatının en eski eserlerinden günümüze doğru gelen varlık alanının devirlere bölünmesi incelenip, belli başlı ölçütlere göre Türk edebiyatı devirleri belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Edebiyat bilimi, Edebiyat eseri, Edebiyat araştırması, Edebiyat teorisi, Edebiyat tarihi, Edebiyat sosyolojisi, Eleştiri, Edebî zevk, Nazım, Nesir.

Abstract

It is necessary to generate new concepts and new terms by using advantages of Turkish language. The new terms and concepts contribute both our capacity of searching and thinking as well as our language.

* Bu leksiyabız Nezahet Özcan tarabınan okuu cılının başında diktafonga cazılıp, kagaza tüşürülgön can emgektin algaçkı basmasında orun algan (1992 Dekabr); kayradan basılğan uçurunda göz cürürtüldü (16 iyun 2003).

** “Adabiyat Bilimine Salımdar I”, Cañı Evraziya Basması, Ankara 2004 Avgust, 9-3 bb.

On this study, it was primarily aim to shed light on this subject by giving an idea about literary concepts as well as field, goal and functions of literature of science. Afterwords, the periods of Turkish literature were characterized according to chief criteria by analyzing the oldest literary works as in their periods.

Key Words: Literature, Literature of science, Literary work, Literary study, The Theory of literature, The history of Literature, Sociology of Literature, Criticism, Literary pleasure, Verse, Prose

Kirişüü

Türk tilinin mümkünçülükörünön paydalanıp cañı tüşünükör cana cañı terimler casaluu kerek: Cañı tüşünük cana terimler bir cagıman añ-sezim cana izildöo sferamızı keñeytip, bir cagıman da tilibizdi bayıtat.

Tüşünük añ-sezimdi işöögö bagıttagan, akıl-es, oy kıyal, düynöbüzdö özgöçö karşılığı bar sözdör bolup sanalat. Oşol ele sözdör ar türdüü tarmaktarda belgilüü bir tüşünükö ee boluu menen, ar türdüü maanilerdi beret; Termin bolso anıktamaga ee boluu menen, bir **tüşünükü** belgilüü bir tarmaka taandık abalga alıp kelet. Bir sözdün **termin bolup koldonuluusu** anık bir tüşündürmösünün casaluuu menen gana mümkün bolot.

Adabiyat bilimine taandık tüşünükördün köpçülüğü anıktamaga ee boluu menen, 1965-cıldan baştap carıyalangan adabiy izildöölördö muktacdıktan koldonulgan cañı bayandoo türlerünün payda boluuu cañı tüşünük cana terimderge muktacdıktı arttırdı.

Adabiyat tüşünüğü

Til adamdar ortosundadı cogorku deñgeeldeğı baylanıştı tüzüü menen, pikir alısuunu cüzögö aşırat. Bir sezimdi, oy-pikirdi, kıyaldanuulardı başka biröölörgö tüşündürüü, sözdördün maani berüüçü bütündük abalına keltirilüü menen mümkün bolot. Sözdördün maani berüüçü bütündük abalına kelip, başka adamdarga sezim, oy-pikir cana kıyaldarın tuyunduruusuna **baylanış** dep aytabız. Baylanış kuruu, oozeki cana cazuu türündö, ce bolboso belgilüü bir süröttördün cardamı menen da boluşu mümkün. Oozeki tili dağı, cazuu tili dağı baylanış kuruunu kaalagan adamdın söz baylığına caraşa, belgilüü bir deñgeelde keñdik ce tardık körsötöt. Adamdardın aktivdüü söz baylığı menen passivdüü söz baylığı ortosunda, baş alaman bir baylanış bar. Caş, cınıs, madaniyat deñgeeli cana baylanış tüzülüüçügö karata bolgon köz karaş aktivdüü söz baylığının tört negizgi begileri bolup esepetelet. Künümdük muktacdıktar üçün koldonulgan baylanış tili 300– 1300 söz aralığında boluuda. Söz baylık dağı caşka, cınıska, algan bilimge caraşa özgöröt. San-ölömdördü belgilöo uçurunda bir adister tobunun çeçimderine emes, күнүмдүк байланış

cana çaşoonu negiz kılıp ilektöögö alışıbiz kerek. Künümdük muktacdıktarı-bızdı kanaattandıruuda sözdördün negizgi maanilerin koldonuuga cana tuura tüşünülüüsünö köñül bölöbüz. Baylanışuunun bütündük col-cobosuna tuura kelüü şartı menen, çaş, cınıs, madaniyat sıyaktuu kriteriyler künümdük çaşo-odo pikir alışıunu 300–1300 söz aylanasında cetkiliktüü kılıuda. A bolboso sözdüktö miñdegen sözdör bar. Sözdüktö orun algan cana koomduk madaniy turmuştı keñiri kezdeşken, maanisi da baylanış tüzüüçülör tarabınan belgilüü bolgonuna karabastan, koldonulbagan sözdördü passivdüyü sözdör cıyıını dep atoogo bolot. Köpçülük sözdördün ötmö maani dep atalgan özgöçö maanileri dagı bar. Ötmö maani bir sözdün tuundu maanisinen başka bir maani berüü için koldonuluusu bolup sanalat². Ötmö maanilerdin bir bölüğü traditsiyalı boluu menen, negizi bölüğü intelligenttүүлük tacrıybasının mömösü bolup sanalat. Adabiy çığarmalar özgöçö poeziya **ötmö maanilüü** tüşünüktördü tıyundurgandıktan, türk tilinde ötmö maaninin casaluu coldorun izildöö kerek.

Adabiyat – tilge baylanıştuu bir iskusstvonun atı. Adamdar sezimderin, oy-pikir cana kıyaldarın başka biröölörgö taaasir kaltıuuçu deñgeelde, birok köñül kıldattıktarın eske aluu menen tüşündürüünü tuura körüşöt. Sezimtal bir adamdın, adam balasına, adam balası caratkan aylanaga, caratılışka bolgon köz-karaş cana oy-pikirlerinin natıycasında özdöştürgöndörün kayradan bayandap cazuu önörünö iskusstvo deybiz. Başkaça aytkanda: iskusstvo – bir adamdın bütkül ay-aalamdan taasirlenüüsünün natıycasında, **acarduuluk, sululuk, ululuk** tüşünüktörünö baylanıştuu **tolkundandıruuçu** cana **kızıktıruuçu** münözdö taasir beruuçu bölüktördü biriktirip **cañı körköm tuundulardı caratuu işi**.

Ar kimdin aldına bocktordu, kistalardı cana materialdı koysoñuz bolot; a birok ar kim birdey buyumdan birdey iskusstvo çığarmasın carata albayt, bul buyumardı koldonup kıızıktuu cana tolkundandıruuçu cañı bir kartına caratuu için sürötçü boluu kerek. Aalamda bolgon nerselerdin bir bölügün öñ-tüsü, ölçömi menen birge, bir tüzükkö köçürüp, cañı bir çığarma caratkanga sürötçü deybiz.

Tabiyattığı cana muzıka aspaptarındağı dobuştardı kıızıktuu cana tolkundandıruuçu deñgeeldeğı cañı bir çığarma caratuu için, bir obonçu boluu kerek. Bizde atkaruuçu ırçı, atkaruuçu muzıkant sözdörü muzıkanttar için koldonulat; a bolboso negizgi muzıkant sözü, obon caratuuçu için koldonulsa tuura bolmok. Dobuş-ün düynösündön tandap-taldap maanilüü cana taasir berüüçü cañı bir bütündük; cañı bir muzıka caratkanga obonçu dep ataybız.

² Ötmö maani cana ötmö maanige baylanıştuu söz cana maanleri oyundarı için karañız. Tahir Olgun, **Edebiyat lügatı**, İstanbul 1973,96 b.; Kaya Bilgegil, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri**, Atatürk Universiteti Basması, Ankara 1980, 130-180 bb.

Kuruuçuluk bolso, taş topurak, kum, cıgaç, temir ce bolboso, kiyizden paydalanıp, bir cagınan çaşay turgan üstü cabılıu mekenderdi casoo, bir cagınan koldonuluuçı buyumardı cañı bir tereñdiktegi, cañı bir körünüškö aylanırıp, anı payda kılıuda salımı bolgondordun baarına cañıça ömür berüü iş-araketi bolup sanalat.

Adabiyat – karacatı til bolup sanalgan, bir caratuuçuluk tarmagı; karacat bolso, sözdüktöğü sözdün büt baarı cana söz oyundarı... Tildin eñ tandalgan sözdörü menen birge, başka til mümkünçülüktörü koldonulup, kızığıu cana tolkundanuu sezimlerin kozgogon, özgöçö caratılğan körköm tuundu adabiy çıgarma dep atalat.

Adam balasına taandık sezimdi, oy-cügürtüülördü, kıyaldanuunu; karım-katnaştın negizinde kelip çıkkın körünüškö baylanıştuu oy-pikirlerdi, köz-karaştardı, bir til karacattarın kıldattık menen koldonunun negizinde, çındıkta bolgon sıyaktuu bayandoo iskusstvosuna adabiyat iskusstvosu dep ataybız.

Adabiy çıgarma özgöçö tüşünüktördü çağıldıruuçı, özgöçö baylanıştuu cana kabarlaştuu maksatın közdööçü, tildik kabuluştardıñ cardamı menen payda bolgon körköm tuundu bolup eseptelet. Bul cañı bütündük cazuuçunun özüñö taandık **tagdırın** cana çeçimin, koomçuluktun **tagdır** cana çeçimi menen cuuruluşturuunu közdögön sezim, kıyal, oy-tüşünüktörün çağıldıruu menen canduulukka ee bolot. Körköm çıgarmanın bayandoo forması (prozalık çıgarma bolso, süylöm tüzülüştörü, paragraf tüzüü metottoru, poeziya bolso, ır saptarınan tüzülüşü ce kuplettö) sotsialdık madaniy tüzülüştün çağıldıruusu bolup sanalat. Adabiy çıgarma – abdan sezimtalduu adamdardın öz tagdırındağı ce bolboso, bir uyumdun ce bir koomçuluktun çaşoosunda bolup ötkön okuyalardan, bayandap berüünü tuura körgöndörün caktıruuçı ce bolboso kemsintüüçü, kabil alboocu köz-karaştardı, estetikalık maksattı kömüsködö kaltırbastan, tildin cardamı menen başkalarga cektirüü için cazılğan bir körköm tuundu. Uşul sebepten cañı çıgarma, özüñ kuruuçı sözdördü keñiri, a birok abdan kıldattık menen koldonuunu talap kılat.

Bir tildin, küñümdük muktacdıktar tarmagındağı söz baylığı; tüşünüktör cana terimler düynösü; ötmö maaniler da koldonulğan cargon dor cana ke-siptik leksika, govorduk sözdör cana koldonuu tüzülüştörü sıyaktuu ar türdüü körünüş kabuluştarı bar. Adabiyatçı belgilüü bir mezgildin içinde düynögö kelgendigi için, oşol mezgildin, doordun, “küñümdük muktacdığı” bolup eseptelgen sözdördü, bügünkü küñdö eskirüügö duuşar bolgon söz, tüşünük, tüzülüştördü koldonuusu mümkün. Bir camaat ce koomçuluk koldongon sözdördün cana bir mezilge taandık sezim, kıyal cana oy-pikirlerin bayandagan tüşünüktördün kee birleri eskirüügö duuşar bolup, koldonudan toluk boydon çığıp ce bolboso abdan tar bir çöyrölördö koldonulup kalat. Mınday koldonuu

çöyrölörünün biri körköm çığarmalar bolup sanalat. Beyhude ‘caraksız’, hicran ‘ayrılıu’, hicret ‘köçüü’, gam ‘kaygı’, şikest ‘ceñilüü’, aşk ‘aşık’, sevda ‘aşık’, buhran ‘kriz’, canan ‘süyüktüü’, nalan ‘bozdogon’, melal ‘dart’, şems ‘kün planetası’, şita ‘kış’, vuslat ‘süygönünö cetüü’, temyazel sıyaktuu söz cana tüşünüktör menen birge, bulbul, turna, kekilik, kır, balapan, ördök sıyaktuu sözdördün, adabiyat izildöö tarmagın kesip kılbaran, cogorku bilimi cok 1960-cıldardan beri çoñ saarlarda tuulgan cana çaşagan orto mektepti bütür-göndördün dağı, künümdük söz baylığında orun albagandığın körüügö bolot. Bolboso bul sözdör körköm çığarmaların kuruluş materialdarınan bolup sanalat.

Adbiyat termini, **körköm çığarmaları** dağı, **izildöö düynösün** dağı kamtıgan bir tüşünük. Adabiyat cana adabiyatçı tüşünüktörün, tildin cardamı menen acarduuluk, suluuluk cana uluuluktun aylanasındaki sezim, oy-pikir cana kıyaldardı bayandagan özgöçö bir bütündüktör dep eseptep cana bulardı caratkan insandar maanisinde koldonuşubuz kerek.

Adabiyat bilimi bolso, caratuuçuluktı emes, **izildöönü, agartuuçuluktı, sın-pikirdi, talkuuloonu** negiz kılğan bir tarmak bolup sanalat; bul colgo bel baylagandarga da adabiyat bilimçisi, adabiyat izildööçüsü dep aytışız kerek.

Adabiyat bilimin bul köz karaştan bir tüşünük dep kabıl alsak, termindeştirtüü kıyla ceñil bolot.

Adabiyat Biliminin Tarmagı, Maksatı cana Funktsiyası

“Türk mifologiyası cok, bolgon emes” degender da arabızda çaşap catıшат, albette alardı çaşoosu bizdin tıñıbızdı albayt. A biroq, Grek mifologiyası gana bar dep eseptegender da, eski Sovetter Soyuzunun kömüsködö kaltırgan bir tarmaktın ortogo çığışınan kıyin, özgöçö belgilüü bolgon eki cüz million Türk elderine taandık mifologiyanın bar ekendigin körüştü.

Türk mifologiyası cok degenderge eñ eski cooptor Ebul-hayrdın **Saltuknaame** attuu çığarması menen Türk ce Uzun Ferdevsinin **Süleymannaame** attuu çığarmasının tulku boyunda catat. Köprülü menen birge akırkı 150 cıl içinde bul bağıtta casalğan izildöölördün eñ körünüktüüsü markum Bahaeddin Ögelge taandık **Türk Mifologiyası** attuu 2 tomduk çığarması bolup sanalat. Türk mifologiyasını, Türk legendaların, Türk dastandarın, Türk menakıbnaamelerin³ Türk comoktorun sözsüz türdö salıştırmaluu cana izildöölör türündö basıp çıgara turgan bilimdüü, cetkiliktüü küçkö ee, kollektivdüü iştoögö iraaız bolgon ilimpoz cana bilim adamdarı da çıgat. Munun ubaktısı da keldi. Bul

³ Diniy cana tarihı uluu insandar cönündö çığarmalar

temalar egemendüülükün 90 cıldığına, al kündün tehnologiyasının mümkünçülükörü menen, Türkiyada cana Türk Cumhuriyattarında basılıp ıgarıla turğanday kılıp azırtadan bir proekt tüzülsö, balkim cıyıntığın da ala alabız.

Türktördün 3000 cılga tamır salgan, tarihı bulaktardan belgilüü bolgon çaşoosunda da, Sümerlerdi cana Müsevi Türktördü kuçagına algan 7000 cıldık keñiri bir tarih içinde da, mifologiyalık bayandoolor, işenimler, tolkundanuular cana kabıl aluular bolgon. Bügünkü Altay, Tuva, Hakas, Şor, Beltir, Saha, Beltir, Saha(Yakut) Türktörü arasında çaşagan işenim menen filosofiyanı, darıloo menen üyrötüünü tulku boyuna siñirgen şamanizmdin bar ekendigin cana iş-arakterin öz közüm menen körgöndördönmün. ‘Bilge’ sözünün tabıp, vıraç ‘hekim’, sudya ‘hakem’, kuday ‘hakim’, sot ‘haakim’ cana da başkaruuçu maanide koldonulğandığın közdön ıgarbasak, Türk tektüü elderdin caratkan madaniy baylıktarı özgöçö maanige ee bolot.

Grek-Rim madaniyattarının mamilelerdi kepke baylanıştuu türdö belgilegen, işenim menen filosofiyanın bir idişte sungan mifologiyası Egipet, tündük Afrika, Arabiya arım aralında köpkö çeyin öz taasirin tiygizgüü menen taralganın aytuuga bolot.

Bul taasirdin Iran, Arap, Türk cana İndiya sıyaktuu tarihta tereñ iz kalırğan madaniyattarda da çoñ çaypaluularga col açkandığın tüşünüünün tömönkü eki oluttuu cardamçısı bar:

1. Esatır-i Evvelini – Kuran kitebine maani berböö cönündöğü eskertüüsü (Kalem 68-15).

2. İslam dininen kiyin Arap düynösü Grek-Rim imperiyasının mifologiyasına karşı birinçi kezekte Kurandan alınan kıssalar⁴ menen coop berişken; Kuran kitebindegi kıssalar menen birge, diniy cana tarihıy uluu adamdardın çaşooloru, casagan özgöçö mamileleri, işteri cönündöğü aņgemeler, Muhammed paygambardın çaşoo-turmuşu cönündöğü kitepter c.b. uşul sıyaktuu tüşündürüügö bağıttalğan tekstter karşılık körsötüünün tereñdigin körsötöt. Bul bağıtta katuu karşılık dep esepelüügö tiyiş bolgon fakt, İrandık Firdevsinin **Şahnaamesi** menen, bir cagınan Farsçanın, bir cagınan da İran **mifologiyasının** candandıruusu bolup sanalat. Kıtay, İndiya cana Türk mifologiyasına taandık maalimat berüünü kerektüü dep eseptebeym.

‘Adabiyat bilimi çok, bolboyt’ degenderge ötölü.

Adabiyat sözünün termin bolup koldonuluusu 19-kılımdın ekinçi carımınan kiyinki mezgilge tuura kelet. Adabiyat sözünün til menen baylanıştuu iskusstvo tarmagı abalına kelüüsü cana termin bolup koldonuluusu Türkiyada

⁴ Sabak alınuuçu kıskaçça aņgemeler

bolso, cüz elüü cıldık tarihka ee. Adabiyat termininen murun koldonulgan belagat⁵ tüşünügü cana termini Arap tili cana filosofiyasına baylanıştuu türdö, adabiy çığarma bolup eseptelüünün printsipterin cana col-cobolorun kamtıgan tereñdikte boluçu.

Adabiyat sözünün körköm çığarmaları da, adabiy çığarma dep eseptelüünün printsterin cana erecelerin da, oşondoy ele adabiy çığarmaları izildöo işterin da kamtıgan türdö koldonuluusuna on beş cıl murun karşı çıkkan elek⁶. Adabiy çığarmaları izildeggen, ilektegen, alardın tulku boyunan alıngan termin cana tüşünüktör menen metottordu belgilegenderge adabiyat bilimçi dep ataluusun sunuş kılğan elek. Adabiyatçı körköm çığarmaçılıqtın ömürünün elementterin bir bütündük katarı kolgo alat, birok tarmaktarının biröösün adistik bağıt katarı tandoosu mümkün. Adabiy çığarmaların analizi (sın pikir aytuu, izildöo, tüşündürüü, agartuu, oy-cügürtüü) cana bul coldo cıynalğan tıyanak-erecelerdin adabiyat teoriyasın da, adabiyat tarihin da azıktandıruuçu sıyaktuu bir cıyıntıktar abalina alınıp kelinüüsü, adabiyat izildöoçüsünün işin kıyındatıp catat. “**Mezgildin kolunan karmoo**” attuu emgegibizdin 2-basması üçün cazılğan “**Taanıtuu**” attuu cazuusunda tömönkülörgö toktolgon elek:

“Adabiyat düynösünün negizgi elementterin **körköm çığarmalar, adabiy izildöölör, adabiyattı okutuu** dep negizgi üç türgö bölüügö bolot. Bul üç tarmaktın ortosunda organikalık baylanışın boluusu da bir çındık. Adabiyat düynösü ceke adamdın, camaattın, oşondoy ele, eldin belgilerinen bolgon **mendik, kimdik, adamdik** belgilerdin kıldattık cana özgöçölük menen bir tilde bayandaluusu arkılıu kurulat.” Adabiyat izildöoçüsü ceke adamga ce bolboso, aymakka taandık körünüştördün, al mezgildin turmuş çındıktarın eske aluu menen, körköm çığarmalarda çağıldırılıusun analizdödö, uluttuk mendik, uluttuk kimdik, uluttuk insandık siñirgen baaluuluktardın, normalardın cana sotsialdik erece-ölçöm printsipterin belgilüü boluusun da kamsız kılışat.

Adabiy izildöölördü, adabiyattı okutuu cana üyrötüünü da kamtıgan, özü-nö taandık tüşünük, termin cana usul-sistemaga ee, ilimiy izildöölörgö adabiyat bilimi – **adabiyat taanuu ilimi** dep aytabız.

Körköm çığarmaları cana adabiyat tarihin negizgi kriteriy dep şart koyuu menen, adabiy sezimge taandık muktacdık cana kanaat katmarlaşuusu-

⁵ ‘**Adabiyat**’ sözünün tüşünükkö ee bolup termindeşüüsü cana ‘**belagat**’ termininin baskıçtarın cana mazmunu cönündö maalımat aluu üçün karañız: Kaya Bilgegil, **Edebiyat ve Teorileri: 1:Belagat**, Atatürk Univ.basması, Ankara 1980; Kazım Yetiş, **Talim-i Edebiyatın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler**, Atatürk Madaniyat Borboru basması 1996, XXV-686 b.

⁶ “Edebiyat Saxasının İlimleşmesi” 1.bas. Mart 1980 - **Zamanın Elinden Tutmak** 2. bas. Ankara 1991 10-33-bb.

nun adabiy çığarmaga aylanuusu, adabiy kişilerin tarihın cazuuda aylanadağı bolgon iş-arakterlerin baarına adabiyat bilimi dep aytuu kerek⁷.

Adabiyat izildöğüsü koomdogu ar türdüü deñgeeldegi kızıguu katmarların belgilep, alardıń payda boluu şarttarın da, tarihtağı ordun da, kaysı muhtacdıktarga coop bergenin da izildeyt. Adabiyatçı körköm çığarmalardı formasına cana maani-mazmununa taandık sezim, kıyal cana oy-pikir cagman da izildöğö aluu menen, filologtordon ayırmalanat.

Adabiyat biliminin başatı körköm çığarmalar bolup sanat. Adabiyat iliminin iş-araket sferası – karacattarı tildi arkalagan, ar türdüü deñgeeldegi estetikalık muhtacdıktarga coop bergen, körköm tuundularđın düynösü.

Bizdin oyubuzça, **adabiyat teoriiyası** (adabiy tüşünük, termin, metottor tarmadı), **adabiy sın** (adabiy çığarmalardı özünün cana başkaların atına kabıl aluuçu cana oy cügürtüüçü bir araket menen okuu, oy-cıyıntıkların cazuu) **adabiyat sotsiologiyası** (adabiyat caratuunun tuundulaşıp, üçünçü bir kişilerge cetkirilüüsün, dayardagan, cüzögö aşırğan elementter, bağıt aluular), **adabiyat tarıhı** adabiyat taanuu iliminin tarmaktarı bolup sanat. Adabiyat bilimçisinin tömöndögüdey negizgi on maksatı bar dep esepteybiz:

Adabiyatçıların körköm çığarmaga çağıldırğan ceke adamđın kert başına taandık mendik, kimdik cana adamdıgın, adabiy kızıguuların, acarduuluk, suluuluk cana uluuluk cönündögü köz karaş, mamilelerin cana koldongon tüzülüştörün;

İkinçi maksatı: aymaktık cana uluttuk mendik, kimdik cana adamdıktın estetikalık akıl-estin adabiy kızıguu katmarlarının adabiy çığarmaga kandaýça çağıldırılğandıgın⁸;

Üçünçü maksatı: proza cana poeziyanın körköm çığarmaga aylanuu uçurundağı formaların, tüzülüştörün, alardıń eski nukta bolgondordun, traditsiyalık abalga aylangandardın tüzülüş özgöçölüktörün;

Törtünü maksat: adabiyat bilimi muhtac bolgon tüşünüktör, terimler cana metottor;

⁷ Bul temadağı talkuunun başka bir misalı üçün karañız: S.Tural, Sorulara Jevaplarla Kültür, Edebiyat, Dil, Ankara 1992, 7-27-bb. (Keñeytilgen 2.basması Ankara 2003).

⁸ “Mendik”, “kimdik”, “adamdik” tüşünüktörünün ceke adamga, aymakka, ulutka taandık belgilerin terminge aylantuu emgegibiz üçün karañız: Sadık Tural, **Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler**, 2-bas., Ankara 1992.

Beşinçi maksat: adabiyat çaşoosun, adabiy kişinin, adabiy iş-arakterterdin, adabiy talkuulardın, cıyındardın, camaattın tuura atalışın cana klassifikatsiyasın casoo. Adabiyatçı adabiyat ömürünün bir bölüğün tüzgön **cıym, camaat, agım** sıyaktuu adabiy kıymıl-arakterterdi; bularga baylanıştuu talkuulardı, bulardın curnaldık cana koomduk uyum aylanasında bir cerge toptoluulardı, sebepteri menen birge, taldoogo alıp, cıyıntığın çıkarat;

Adabiyatçının altınçı maksatı: cañı çıkkın çıgarmalardın, orginalduu caktarın belgilep körsötüü, al çıgarma sıyaktuu tuundular arasındaki özgöçölük-törün, kemçiliklerin taldoogo aluu, sindoo, cıyıntık çıkaruu. Sindoo (tenkid – ‘nakd’ uñğusundan kelgen bir söz) bir nersenin barkın bilüü, anın düynödöğü okşoştuktarına karap abalın belgilöö, cıyıntığın çıkaruu. Bügünkü kündö bul sözdün orduna koldonulğan sını ‘eleştiri’ sözü da oşol ele maanini beret. Adabiy sını – adabiyat iliminin kaalaganday araket kılıuga eñ köp mümkünçülük bergen tarmagı.

Adabiyatçının cetinçi maksatı tömöndögüçö: Kişilerge mezgilge, koomduk kırdaalga baylanıştuu önökkön, özgörgön tildin, künümdük koldonuu-dan çıgıp, adabiy tilge aylanuusun izildöö. Bul sıyaktuu izildöölör cogorku deñgeelde til ilimin özdöştürüününü talap kılıuda; a biroq, körköm til cana bayandoo formaların ilektöö, grammatikalık izildöö menen çektelbegen bir iş bolup sanat.

Adabiyatçının segizinçi maksatı: çet eldik adabiyattardan kotorulğan çıgarmalardın adabiyat tarihına tiygizgen taasirlerin, kotorulbagan adabiyattardın da, adabiyatçının başka tilderdi bilüüsünün natıycasında taasirlenüüsün da ilektöö cana belgilöö.

Adabiyatçının toguzunçu işi: adabiyattın – özgöçö 15-18 çaştargıladı kamtıgan okuu caylarında – okutuu-üyrötüüdö bir köpürö bolup koldonuluu-suna baylanıştuu problemelardı çechüü: Körköm çıgarmalardı, adabiyat çaşoosun, adabiyat tarihin kaysıl çaştığı gruppalarga, kaysıl metottor menen, kançalık deñgeelde tüşünüktüü bolo turgandıgın adabiyat izildööçülörü bilişet.

Onunçu cana akırkı maksat: adabiyat tarihinin cazılıusu bolup sanat. Adabiyat iliminin akırkı maksatı bolup körüngönüü menen birge, anın negizgi başatı da bolup eseptelet. Adabiyat tarıhı – kalktın ar türdüü katmarlarındagı adabiy kızıguu cana müdöö-talamdardın, ar kıl okurmandardın köñülünö cakkın körköm çıgarmalardan uzaktaşpasta, hronologiyalık türdö cazuu. Bir adabiyat tarihinin cazılıusu üçün, ceke kişilerge taandık monografiyalar menen birge, proza ce poeziyanın ce türlerünün ar birinin ce bolbosu, adabiy kızıguu katmarlarına taandık tarihtardın cazılğan bolusu kerek⁹.

⁹ Türkiyadagı adabiyat tarıhı cönündö karañız: Köprülü “Edebiyat Tarihinde Usul” (Bilgi

Adabiyat bilimi tüşünüğü üçün, türdüü Türk tilderinde ‘edebiyatşınaslık’ atalışının berilip, koldonuluusu, bizdi oygo saluusu kerek. Eldik ırlarda mifologiya cok degenderge köñül bölböstön colubuzdu ulantuu kerek ekendigine kantip işenesiñiz, adabiyat bilimi bolboyt degenderge dağı, kantip kulak salbastan, coluñuzdu ulantsañız bolot. Adabiyat izildöö tekstke taandık ar türdüü kızıguulardı kanaattandırgan bir ilim tarmağı bolgondugun cana adabiyat bilimi dep atalgandıgın orto cana kesiptik okuu caylarından baştap kabil aluuga cana kabil aldıruga mildettüübüz.

Türkiyada “adabiyat bilimi” menen “Türk adabiyat bilimi” – azırınça cetkiliktüü deñgeelde biri birine cakındaşpagan cana siñiřpegen eki başka tarmak. Çet tili cana adabiyatı izildööçülörünün alektengen “adabiyat taanuu ilimi” menen ‘Türk adabiyatçılardı’ ortosundadı kelışpööçülökkö bir azdan kiyyin toktolobuz. Negizgi kelışpööçülükün köpçülüğü Türk adabiyatçılarının öz aralarında. Türk adabiyatçılarının kee birleri, üyröngön önököttörünün baş tartuunu kaalabagandıktarınan cañı tüşüntük, termin ce metod temasındadı sunuştarga cana talkuularga katışışpayt.

Mına bir neçe misal...

Tökmö akın sözü kaysıl doordo kaysıl tüşünüktü bergen, kanday özgöçölüktöğü ırlardı ırdagandarga berilgen bir at? Tökmö akın sözü bügünkü kündö kanday maanide koldonuluusu kerek?

Adabiyat adamı bolup esepelüünün kriteriyeleri emneler? Kaysıl özgölçölüktörgö ee kişilerge adabiyat adamı dep ayılat.

Adabiyat tarıhı, **akın-cazuuçularđın tarıhına** ce **poeziya, proza** canrlarına karata ce **doorlorgo** caraşa, ce bolboso, **madaniyat katmarlarına** caraşa kılımdarga bölünüp cazılsa bolboybu? Türk adabiyatı tarıhı termini bütkül Türk düynösün kamtıbasa, bul masele oylonuunu kerektirgen bir abal dep esepetelebi?

“Adabiyat çıgarma – **fiktif** bir düynö; aga siñgen **fiktivite point of vievi** menen baylanıştuu. Özgöçö **narrativ** türündöğü çıgarılarda negizgi **krizdi** payda kılğan elemetter, grammatikalık elemetterdi da eske aluu menen maalimat berüü, ayıtp berüü, oy cügürtüü cana sına aluuga miltetettüübüz.” Bul süylömdöğü çet eldik sözdördün orduna katarı menen – **calgan, calgandık, köz karaşı, bayandoo, negizgi çilenişüü, til** cana **stil** sıyaktuu maanilerin koldonsok kimder, emne sebepten karşı çıkmak?

Memuası, 1 sanı 1912), **Edebiyat Araştırmaları**, Tarıx Borboru bas. 1966, 3-47-bb. Ömer Faruk Akün “Türk Edebiyatı Tarihi Yazmak Mümkün müdür?” Dergax jurnalı, 1-tom, 1.-b. Mart 1990.

Adabiyat izildöçölörünün – algaç bul termindi kabul alıp – bul tarmaktı **adabiyat teoriyası, adabiyat sın, adabiyat sotsiologiyası, adabiyat tarıhı** dep negizgi tört ilektö tarmagının negizinde, problemaluu bağıttardı negizgi bilim tarmagina aylandırudadı tirenüülörün emnege baylanıştırsak bolot?

Altınçı misal bolso, ar kimdin ar kün koldongon tüşünüktördü terminge aylanta albaganıbzga baylanıştuu. Bardık bilim tarmaktarında terminderdin maanilüü rol oynogondun baarıbız bilebiz. Sözdör bir tüşünüktü bildirgen uçurda türdüü bilim tarmaktarında koldonulat, tüşünüktör bir anıktamaga ee bolgon, calgız maanini bildirgen uçurda bir tarmaktın termini bolot. ‘Divan adabiyatı’ ce ‘klassikalık adabiyat’ ce bolboso, ‘eski adabiyat’ tüşünüktörünün kaysı birin terminge aylantık? **Tanzimat Adabiyatı** ce **Cumuriyat Mezgili Adabiyatı** tüşünüktörü tuuradı? Cañı Türk Adabiyatı, Batıştın taasirindegi Türk Adabiyatı atooloru cañılış emespi? Bul sıyaktuu keñiri taragan cañılıştıktardı terminge aylanbagandıgına karabastan, **ulantılıusun koldodon baş tarttuu mümün emespi?**

“Door” sözü menen “mezgil” sözdörünün ortosundadı özgöçölüktördü belgilep, biröösün uzun bir mezgildi tüşündürgöndüğün belgilesek bolboybu? Çındık sözü ‘realite’, akıykat sözü ‘verite’, sözdörünün karşılığı bolup koldonuluusun sunuş kılğanıbzda, tuuralıgının kanaatına barganıbzda eç bir çet ölkölördön uruksat aluu kerektigin sezbedik. Door, zaman sözdörün eki başka tüşünük kılıp koldonuu üçün, kaysıl Arap ölkölörünün makulduguna muktacdıgıbz bar. Adabiyatıbzdı doorlorgo bölüştürüü kaysıl kriteriyelerdin negizinde, kantip casalat?

Bul cerde cetinçi cana akırkı maselege – altınçı misalga dağı, kee bir köz-karaştardan teskep – toktoluuga araket kılalıbz.

Adabiyatıbzdı doorlorgo bölüü maselesi

Bilim ce bütündüktön bölükkö bağıt alıp caratılıştığı bar bolgon nerselerdin bölüktörün; munu menen birge özün erecege tayandırat, ce teskerisince cekeden calpıga col aluu menen bölüktördü belgilüü okşoştuktarına karata erece tayandırat. Bul eki coldun da, eñ negizgi kuraldarının biri - klassifikatsiyaloo. Klassifikatsiyaloo ce bölüştürüü belgilüü bir kriteriyge baylanıştuu casalat. Adabiyat tarıhının eñ eski tuundularından baştap, bügünkü küngö çeyinki baylıgın klassifikatsiyaloo ce doorlordu ce mezgilderdi belgilöö türündö boluşu mümkün.

Adabiyatta klassifikatsiyaloonun negizgi kriteriyi çoñ özgöçölüktörgö col askan elementter bolup sanalat. Bizdin pikiribizçe özgöçölüktü belgilegen beş negizgi faktor bar.

1. Tildik özgörüülör: Madaniyattın negizgi elementi til bolup esepetelet. Adamdın özünö, başka adamdarga, adamdardın mamilelerine, tabiyatka cana başka kubuluş-körünüştörgö köz karaşın, oy-pikirlerin cana kıymıl-arakterin bildiriüdü koldonulgan sözdör (zat, etiş, baylamtalar) menen süylöm türleründö bir kança özgörüülör bolot. Til cana bayandoo stiline baylanıştuu erkin çoñ özgörüülör, doorgo acıratuuga belgilööçü bir faktor bolot.

2. Din: adamdın kudureti cana küçü cetpegen, andan sırtkarı bolgon cana casalğan işterdin bir ıyık küç menen tüşündürülüüsü işenimdi payda kılat; kitep, paygambarları bar işenimderge din deybiz. Madaniyat dep atalğan cekelik, aymaktık cana uluttuk mendik, kimdik cana adamdıktı belgilööçü **nark, norma cana sotsialdık erece-ölçöm printsipterinin** bir bölüğü din bulaktarına tayanat. Türktördün İslam dininen murunku sotsialdık madaniy çaşoosuna taandık **adabiy kızıguu, adabiy muktacdık cana adabiy çıgarma** tüşünüktörünün, Musulman bolgondon kiyin, cañı dinge baylanıştuu özgörgönün bilebiz.

3. Tooluk (köçmön) menen şaardık (oturuқтаşkan) çaşoogo baylanıştuu klassifikatsiyaloo: İnsandardın caygaşuu meykindikterindegi özgöçölüktördön payda bolgon estetikalık kızıguu cana estetikalık tüşünüü ortosunda ayırmaçılıktardın bolooru talaşsız. Doorlor bul kriteriyge caraşa da belgilenişi mümkün: Öküm sürgön madaniyat tooluk (köçmön) madaniyatı ce şaardık madaniyatı? Adabiy muktacdıktı oozeki bulaktar cana alardı alıp cürüüçülördün negizinde kanaattandırıu menen, cazma adabiyattın populyarduulugu ortosundadı özgöçölük... Adabiy kızıguunu tooluk cana şaardık mekenderdegi belgilerine caraşa bölüştürüü... Bul eki negizgi türgö taandık çeçimderdin negizin tüzgön faktorlorgo caraşa doorlorgo bölüştürüü...

4. Uлуу Köçtör cana Uлуу Soguştтар: Bir eldin türdüü urularının cer kotorup, başka bir cerge köçüüsü adabiyat çaşoosuna da taasirin tiygizüü menen özgörtöt. Bul sıyaktuu uluu köçtör doorlorgo bölüştürüüdö negizgi faktorlordon bolup esepetelet. Uлуу soguştтар cana kalktın köpçülüğünün tutkunga ce ezüügö duuşar bolusu da, adabiyat çaşoosun özgörtkön sebepterden bolup sanalat. Köçüü cana uzakka sozulgan soguş abalı, uzakka sozulgan köz karandılık cıdarı da adabiy çıgarmalardın düynösün özgörtöt. Uлуу köçtör coldordo ce cañı kongon cerlerindegi adabiyatka taandık kızıguu cana tildik özgöçölüktördün tekstke çağıldırılıusuna da sebepçi bolot. On cıldan uzakka sozulgan soguş ce köz karandılıktın 10-15 cıldan uzakka sozulgan mezigil uçurunda da adabiyat çaşoosu özgöröt.

5. Biylik sistemasının bağıt berüüçülüğü: Biylik sisteması koldongon ukuk bulaktarı, sistemalaştıruu cana iş cüzünö aşırıu adabiyat canırlarına da taasirin tiygizet. Padışalık, handık ce imperatorluk, cumuruyattık biylikter;

ideologiyanın katıuluğu cana azuuluğu menen tüzülgön tek partiyaluu, bir tarptuu recimder; ar türdüü uluttuk, adep-ahlaktık baaluuluktarga ters karagan ötü liberal recimder ce talap-tonooçuluk negizdüü biylikter, adabiyat çaşoosun – al turgay iskusstva çaşoosun da – özünö tuura kelgen bir formaga salışat; Maktooçular menen maktaluuçular da, tildööçülör menen til uguuçular da, ar bir ideologiyalık sayasiy sistemada özgöçö bir tolkundanuunun taasiri menen payda bolgon adabiyat da, çığarmalarda çağıldırılta.

Recimder menen adabiyat çaşoosu arasındadı cakın baylanıştın ölçömdörün Sovettik Rossiya, İrandadı Şah dooru cana Aetullahtar dooruna taandık bir roman, bir poeziya cıynagın okuu menen oñoy ele tüşünüügö bolot. Cırtkık kapitalizm door sürgön Amerikada cana Germaniyada bolso, cazuuçı emneni, emne üçün cazboo kerektigin (aytpoo kerektigin) bilgen şartlarda barktuu boluuçu.

Orto esep menen 30 cıldan beri Türk düynösündögü ketençiktöö, naçarloo, cogotuunun baarın ekonomikalık, askerdik, ilimiy, oy-pikirdik, sayasiy, ukuktuk, cana adabiy ilektöölör menen anıktoo üçün, 1700den baştap ‘öz işenimin’ cogotuu natıycasında belgilüü bir deñgeelde i z d e n ü ü l ö r d ü n baştalğanın körsötüp, **İzdenüü Dooru Türk Adabiyatı** tüşünügün tuura kördük cana bul termin bolup keñiri masştabda koldonula baştadı. **Algaç biyликтin küçün ulanttruu**, andan kiyin özgörgön insan mamileleri menen al tayangan baaluuluktardın cok kılınıusu, cañısının ornotaluuusu üçün, az azdan casalğan **izdenüü** sezimi menen oy-pikirler, bir top özgörüülördü cana cañılanuulardı özü menen koşo alıp keldi; biylik menen bolgon baylanıştarında kıldattık cana oor basırıktıuluk menen, tikke aytpastan kayman türdö karşılık körsötkön Osmondık aalımdar, cañı küç birdikterin, cañıça sıyık berüü mümkünçülüktörün cana cañı çoguluşuu mekenderin tapkan sayın **izdenüülörün** ‘cogotuu’ga, al tursun, ‘özünön acıroo’go çeyin alıp baruu menen birge, abdan çoñ masştabta paydaluu bolgonuna biz işengen, özgörüü cana cañılanuular, **izdenüü etaptarının** natıycasında cüzögö aşırlıldı. Calınduu **izdenüü etaptarı** uçurunda, madaniy mendik, madaniy kimdik da, önüktürülgön ce kolgo alıngan biyiktiklerden boldu. İzdenüülör reciminin bilim berüügö taasirin tiygizgen cıldardadı adam, camaat cana koom deñgeelindegi cañıdan nuk aluular, cogotuular, kıyroolur da içinde...

Türk adabiyatın bolso, bul faktordun ekinçisine negizdöögö bolot. Bul faktordun negizinde Türk adabiyatın üç negizgi doorgo bölüügö bolot.

1. Musulmançılıkka çeyinki Türk adabiyatı dooru:

Akıl-es, kıyal cana sezimdin uluttuk mendikke bağınıñkı abalda bolgondogu bir door... Türkçönün negizgi tüpkü ene tilden bölünbögön nareçie cana

dialektilerge toluk acıray elektegi uçuru... Diniy elementlerden dağı cogoru turgan uluttuk mendiktin, mamleket, ulut cana adabiyat çaşoosuna basımduuluk kılğan uçuru. şaardık çaşoodon da, too-tüzdögü çaşoo ökümlürgön uçurdağı motifter, tandoo cana karşı çıguulardan tüzülgön bir çaşoo meykindigindegi kaaloo cana maktanuulardın til menen bayandalğan uzun bir mezgil tilimine taandık adabiy çıgarma eseptelgen tekstter...

2. Musulmançılık dooru Türk adabiyatı

Bir camaattağı baaluulauktardı, normalardı, sotsialdik türdüü erece sistemaları belğılödögü negizgi bulaktardın biri **din** bolup sanalgandığı calpıbzga maalıml. Türk elderi bizdin zamandın 820-cıldarınan baştap, bölük bölük bolup İslam dinine öto baştaşkan. Cüz cılga cakın ulangan bul çaçırandı türdögü Musulman boluu mezgili Satuk Bugra Handın İslam dinin rasmiy türdö kabıl aluu menen dağı da tezededi. 9-kılımdın birinçi çeyreginden kiyyin Türktördün negizgi bölüğü Musulmançılıktı kabıl alışkan.

9-kılımdın akırkı çeyreginen baştap, Türk tektüü elderde mamleket, ulut, sayasat, biylik, armiya, ekonomika can adabiyat tüşünüktötünö baylanıştuu bardık özgörüülör cazuu cüzünön köbüröök oozeke madaniyatka tayangan, řaan-şököttön köbüröök tolkundanuuga negizdelgen bir Musulmançılık tüşünüğün belgilegen. Türk elderinin cañı dininin kubanıçı menen, algaç ıyman-ızatka baylanıştuu tüşünük cana termlerdi Türk tiline kotoruu arakterleri bolğon. Ar türdüü süröölöördün, tevsirlerdin cana hadisterdin keede kara söz, keede poetikalık col menen kotoruu iş-arakterleri menen birge, ilimiy tuundulardı da kotoruu çabaları casalsa da, bul cakşı arakterter ulantılğan emes.

Algaç Fars tilinin, andan kiyyin Arap tilinin ilim cana adabiyat tiline taasirleri köböyöt. Bul taasirler ar kanday madaniyat katmarlarında ar türdüü deñgeelde ortogo çıgat. İslam aalamındağı birdey temalar, motiver can adabiy canlar menen formalar klassikalık bir adabiyattın payda boluşuna negiz bolot. Keñiri kalk katmarlarındağı adabiyat muktacdıktarın kanaattandırgan tekstterde Arapçanın cana Farsçanın taasiri az bolğon. İnteligen katmarında da, karapayım kalk katmarlarında da klassikalık ölçömdördün negizinde adabiy çıgarmalar caratıldı. Bul klassikalık doorgo taandık Sebki Hindi, Sebki Tebrizi, Sebki Horosani, Sebki Bagdadi sıyaktuu ağımdar; kalk poeziyasında bolso, eldik çıgarmalar, aşık adabiyatı cana tekke adabiyatı¹⁰ menen, eski tökmö akındardın cañı ülgüsü bolğon uruu ırçılarına taandık arzuular bul doordun izildöo tarmadı bolup sanalat. Bul doordo poeziya abdan önökkön. Prozanın cok ekendigin tüşünüü da cañılıřtı¹¹.

¹⁰ Türk adabiyatında X kılımdan kiyyin payda bolğon diniy cana filosofiylik mañizduu adabiy ağıml çıgarmaların, ögzöçö oyçul akındardın poetikalık çıgarmaların kamtıyt. Öküldörü Xoca Axmet Yesevi, Yunus Emre cb.

¹¹ Bul temada Fuat Köprülünün, Vasfi Maxir Kocatürktün, Ali Nixat Tarlandın, Fahir İzin,

3. İzdenüülör dooru Türk Adabiyatı.

19.kılımdan baştap mamleket, ulut, sayasat, ekonomika, армиya cana başkaruu menen birge, okutuu-üyrötüüdö da cañı model izdenüü arakteri rasmiy türdö cürgüzülö baştayt. Bul sıyaktuu izdenüülör bögünkü kündö da ulantılıuda. İzdenüülördün türü cana tempi keede özgöröp turgan. Uçurdun sistemasındağı karşılıktar cana tuñguyuktar izdenüülördü bir nukka saluuda. Sezim, oy-pikir, kıyal cana mamileler menen, kızıguu düynösündögü izdenüülörgö baylanıştuu, toluk rasmiy, carım cartılay rasmiy cana karapayım kalktın kaalooloru cana cüzögö aşırıuularının bir bölügü üy-bülö adabiyatına, adep-ahlakka, bir bölügü da adabiyatka çağıldırıldı; bir bölügü bolso, adabiyattan kelip, adabiyattın negizinde keñiri cayılıp orun aldı.

Natıycada poeziyaga da, prozaga da cañı temalar, cañı motifter, cañı kaaloolor, cañı türlör cana formalar payda boldu; payda bolusu bir başka, cayılıp taraluusu da bir başka boldu. Cañı adabiy tür cana kaaloolordun ar biri talaş-tartış menen adabiy çıgarmaga çağıldırıldı. Sezim, oy-pikir, kıyal, kaaloo cana oy cügürtüüdögü özgörtüülör bayandoodo da özgörüülörgö sebepçi boldu; til cana bayandoo özgörüülörünö baylanıştuu karama-karşıılıktar türündögü izdenüülör bugün da ulantılıuda.

Sayasiy caktan ‘**Senedi ittifak**’ menen baştalıp, ‘**Vaka-yı hayriyye**’ menen ulangan, askerdik, biylik, finansıdağı **izdenüülör, işke aşırıuular** cana **cañıdan kuruu izdenüülördün adabiyattağı algaçkı ülgülörü, klassikalık adabiyattan bölünüü belgisi bolup esep telgen eki çıgarma**: Keçecizade İzzet Mollanın **Minnet-i Keşaanı** menen Türk Galib Paşanın **Muttayyabat-ı Türkiyesi**.

Kotormolor... Birinçi kezekte atayın fransuzçadan, andan kiyin italiyançadan, nemetsçeden, anlışçeden, kiyin orusçadan kotormolor casaluu menen Evropadağı kee birleri birinçi sort (klass), köpçülüğü ekinçi cana üçünü sort adabiy çıgarmalar menen tanışuu... Dostoevskiyden baştap, İndiya cana Kırtayga çeyin bütül düynönü kıdıruu... Batış taasirinde ele emes, bütül düynönü kıdıruu...

XIX kılımdın birinçi çeyreginden baştap, bögünkü küngö çeyin ulantıp kelgen bul doordu, **İzdenüülör Dooru Türk Adabiyatı** dep aytabız. Bul doordogu Türk adabiyattın tömөndөгүdөy mezgilderge bölüügө bolot:

‘Klassik doordon bölünüü çabaları’, ‘Adabiyattın keñiri targan agartuu kuralı boluu mezgili’, ‘Adabiyatta Bedii Teffekküre maani berüü mezgili’,

Günay Kutun, Harun Tolasanın, Mexmet Çavuşoglundun, Gönül Alpay Tekindin, Mustafa İsendin, Osman Horatanın, Ali Fuat Bilkandın adabiyat tarıhı, antologiya j.b. izildöө emgekterin karoogo bolot.

‘Adabiy Cedıde camaatı cana oppozitsiyası mezgili’, ‘Adabiyatta araketsizdik mezgili’, ‘Fecr-i Atı cıymını’, ‘Uluttuk adabiyat ağımanı cana köz karandırsız insandar’, ‘Uluttuk küröş mezgili’, ‘Cañı recimge cardamçı adabiyat mezgili’, ‘Adabiyatta adabiyatsızlık mezgili’, ‘Krizis uçuru adabiyatı ce İdeologiyalık adabiyat mezgili’ c.b. Mında negizgi mesele bul doordun atalıştarın tartışıp, bayıtıp, tüşündürmölüü termindege aylandıruuda¹². Türk adabiyatçılarının öz aralarında fikir kelişüüğü toskool bolgon elementterdi azaytuu cana coyuu tüçün casaluuçı bir top iş, atılıuuçı adımdar bar. Mına alardın bir kaçası...

Bibliografiyalık koldoo

Uluttuk kitepkanabız Türkiya basmasının calpı katalogun basıp çıgaruu menen, ötü maanilüü uluttuk kızmat ötüdü.

Bügünkü kündö kompyuter mümkünçülükterü küñ sayın keñiri taragan- dığına karabastan bibliografiyalık kızmattın ötkön çakka taandık bölüğü azır- ınça cetkiliktüü deñgeelde kolgo alınıp, iretke keltirilgen emes...

Bir taraptan da Türk Cumhuriyatı Uluttuk Kitepkana (Başkarmalığı) 1729- 1928 cana 1929-2000-cıldardı eske aluu menen, tömönkü plan boyunca 5 tomduk ‘Adabiyat basmalarının calpı katalogu’ dayardalsa, şügürlörübüzgö dağı birin koşuudan, baktıluu boloor elek:

A. Sözdüktör

(Birinçi kezekte Türkiyadan baştap, bütöl cer cüzündöğü alçakı çıgarmalardan бүgünkü küngö çeyinki Türkçö ce Türk tili sözdüktörü)

1. Calpı sözdüktör
2. Terminer sözdüktörü
3. Tüşündürmö sözdüktörü
4. Ötmö maanilik sözdüktörü
5. Frazelogiyalık sözdüktör
6. Adam attarı sözdüktörü
7. Türk tiline çet tilderden kirgen sözdör sözdüğü

A. Cıynaktar (Antologiyalar)

1. Baldar ırları
2. Baldar üçün prozalık çıgarmalar
3. Prozalık çıgarmalar cıynadı

¹² Bizdin Köz karaşıbzıça izdenüülör dooru Türk adabiyatı 21.kılımdın algaçkı 10 cılında ayaktayt. 21.kılımdın başınan baştap, “Türk Düynösündö taasirlenüülör dooru Türk adabiyatı” (Türk düynösi adabiyatı) dep atala turğan cañı bir door baştalat. Azırınça anı dayardoo uçurundabız.

4. Poeziya cıynacı
5. Lirikalık negizdegi çığarmalar cıynaktarı
6. Bir tüşünökkö baylanıştuu cıynaktar
7. Belgilüü bir camaatka ce kesiptik cıynaktar (Tabıptar, Askerler c.b.)

B. Orto mekteptin gororku klasstarı üçün cazılğan adabiyat kitepteri

Ç. Aftobiografıyalık çığarmalar

D. Bibliografıyalık çığarmalar

1. Kol cazmalar
2. Carıyalangan kitep maalımattarı
3. Basma söz katalogtoru

E. Entsiklopediyalar

1. Calpı madaniyat entsiklopediyaları
2. İskusstvo entsiklopediyaları
3. Til cana adabiyat entsiklopediyaları
4. Muzıka entsiklopediyaları
5. Tarıh entsiklopediyaları
6. Diniy tüşünüktör cana terminder entsiklopediyaları
7. Arhitektura entsiklopediyaları
8. Baldar-Caştar entsiklopediyaları
9. Ekonomikalık entsiklopediyalar
10. Filosofıyalık tüşünük cana terminder entsiklopediyaları
11. Sotsiologıyalık tüşünük cana terminder entsiklopediyaları
12. Ukuk cana Gracdandık maalımat entsiklopediyaları

F. Adabiyat teoryası

G. Adabiy sını makala kitepteri

H. Adabiyat tarıhı

I. Teatr tarıhı

İ. Adabiy reportaj, anketalar

J. Adabiy eskerүүлör kitepteri

K. Türk romandarı

L. Añgemeler kitepteri

M. İr kitepteri

1. Divan adabiyatı ırları (basılğan)

2. Ir kitepteri

N. Dramalık çığarmalar

1. Ir türündö cazılğan

2. Irduu dramalık

3. Prozalık

O. Senariyalar

Ö. Mifologiya, legenda, dastandar, baatırdık, makame, soguştuk, ceñiştik tekster cana ilektöölör

P. Karagöz, açık teatr, kuurçak teatr, meddah¹³ çığarmaları

R. Comok kitepteri

S. Tabışmak, anekdot, koşok cana beşik ırları kitepteri

ř. Eldik roman, eldik aņgemeler

T. Babalar sözü, alkoos cana kargış teksteri; teksttüü izildöölör

U. Türk düynösündöğü adabiy izildöölör

Ü. Adabiyatçı, adabiyatçı ilimpozdorgo arnalğan kitepter.

V. Türkiya Türk tiline başka tilden kotorulğan, kotormolor

22. Roman

23. Aņgame

24. Lirika

25. Drama

26. Adabiy ilektöölör, Adabiyat teoriyası, adabiyat tarıhı

Y. Curnalistika tarıhı

Z. Basma söz, radio-tele berüü cana avtorduk ukuktar cönündö ile-töölör

Adabiyat bilimi menen alek bolğondor Türk adabiyatının lirikasına baylanıştuu 1850-1950-cıldardadı cazılğan ritorikalık maselelerdi kolgo alıp, entsiklopediyalık, alfavittik cana **teoriyalık** kitepter menen taanışuuları azbel. Curnaldardı ilektep çıguu, kitepter düynösü sınduu – N.Hikmet Polattın abdan izdenüü menen emgektenüüsü sıyaktuu – adabiyat çaşoosunun maanilüü bir bölümünün carıkka çığarıluusu bolup eseptelet. Türk adabiyat izildööçüsü lirikalık caktan abdan bay bir çığarmalar düynösünö ee ekenibizdi körö alat.

¹³ Tuuroo menen bayandalğan külkülüü çığarma

1950-cıldan kiyin cazılğandardın da, özgöçö bir köz karaş menen ilektenüüsü kerek. Tanpınar belgilegendey, sezimtaldık caktan 'içki çep' bolgon Türk entsiklopediyaları lirikasının teoriyalık meselelerge baylanıştuu, bay kitepkana-bız menen taanışpastan turup, kotoruuga, kotoruu tüşünügünö bağınıunu kereksiz dep esepteybiz. Lirikalık maalımattarga ee bolgondon kiyin bir analiz metotun, bir ilektöo usulun önüktürüü ceñilireek bolot.

Prozanın önügüü cana özgörüü sisteması Batış adabiyat türlörünün tanıluusundan bolcolduu 40-50 cıldan kiyin başaldı. Prozadağı künümdük tilge cakındaşuu colundagı özgörüülördün negizgi faktorlorunun biri Batışta 19-kılımdın başında mençik gazeta-curnaldardın, bir cagınan künümdük tildi, bir cagınan adabiy tildi önüktürüüsü boldu. Bir taraptan köçmö cana aymaktık teatrlardın Hristian aalamındağı taasirleri cana kızmatının bir kılımdık keçigüü menen Türk düynösünö kelgendigin aytuuga bolot. Algaç gazeta, andan kiyin teatr, andan kiyin okutuu-üyrötüü tili, özgörüü ildetine çaldıguu menen nuk aldı. Prozaga taandık tildik cana mazmunduk önügüülördün koldonuluusuna taandık maalımattarga, teoriyalık kitepterge çağılğan maalımattarga karaganda, **sımdoo**, **sınga aluu** münözündögü kat, makala cana kitepterden tabılaarın belgilep ötölü. Bul uçurda antologiya türündögü çıgarmalardan da, üyrötüü üçün dayardalgan okuu kitepterinden da paydalanuu kerektigin özgöçö belgileybiz.

Adabiyatçının paydalana turgan negizgi bulaktarının biri da, Hammer cana Gibbtin cazgandarı menen **adabiyat tarıhı cana aga baylanıtuu** emgekter bolup sanalat.

Bayandoo teksterin izildöo boyunca, Evropada bolsun, Amerikada bolsun abdan bay izildöölör bar ekendigin kabil aluuga tuura kelet.

Markum Atatürk Til, Tarıh, Geografiya faultetterinde Türk tili, adabiyatı cana tarıhının tereñ izildenip carıka çıgarılıusunda negiz cana cardamçı boluu maksatında, bardık filologiya bölümdörün açkan boluuçu. Bugün bolso, **negiz boluuçu maksat** abalında gana: Hacettepe universitetinde anglis, nemets, fransuz tili cana adabiyatı bölümdöründö 300dön aşuun okutuuçu bar. Gazi universitesinde anglis, fransuz, nemets cana arap tilderi cana adabiyattarı okutulğan bölümdördördö, okutuuçuların sanı cüz elüüdön aşık. A birok bularga salıştırmaluu Türk tili cana adabiyatı bölümü bolup eseptelgen fakultetterde calpı okutuuçuların sanı abdan az.

Markum Atatürk negiz bolot dep eseptegeni, maksat gana boluptur (bu?). A emne üçün, kantip bul natıyca kelip çıktı? Bul üçün biröölördü künöölöce açılğan bölümdördü kıskartuu orduna, Türk tili adabiyatı bölümdörün keñeytüü kerek emespi? Bul suroonun coobu – köp taraptuu. 1939-cıldan ki-

yin çeçim ıgaruuçu organdardın öz madaniyatına suuk cana koř köñül ma-mile kılğandarınan baştap, inteligent cana byurokrat katmarlardın sotsialdik madaniy sistemanı cañı bir formaga saluu kaalooloruna çeeyin, bir top mendik cana kimdik tuñguyugunun belgilerinen bolgon tandoo cana karşı ıguularga baylanıştuu cüzögö aşıruular suroonun maşştabın belgileyt. (Bul temada M.Turhan, N.Topçu, S.Ülgener, P.Sefa, E.Güngör, Z.Fındıkoglu, ř.Mardin, M.Erkal, O.Türkdogan, .Kagıtıbaşı, B.Güvenç cana T.Akyoldun emgekte-rin karoogo bolot). Bul suroonun coobun sotsiolog, sotsiopsiholog menen ma-daniyat tarihılarının izildöölörü menen adabiy ıgarmalardın tulku boyundan da taba alabız. Adabiyatı cürgüzgön izildöölör da bul temanın ilimiy dalilde-rinen bolup sanalat.

Çet tildi üyrönüü menen, çet til menen birge caşoo ortosundadı ayırma-ılıktı bilbegen aalım ce byurokattar bizdi, ar kün bir az da tuñguyuktun içi-ne türtüp catışat. 1991-cılı iyun ayında Türk adabiyatı sabagının litseylerde tandoo sabadı bolusu da – uşul tüşünüktün mömösü. Bul korkunçtuu çeçim katuu karşılıkka uçurap, 4 aydan kiyyin işke aşırılıudan baş tartıldı.

Türk adabiyatılarının öz aralarında dağı; çet tilderin cana adabiyattarın izildöönü kesip kılğan adabiyat bilimileri menen Türk adabiyatıları arasın-da dağı; bul eki top menen Uluttuk Bilim Berüü Ministirliğı ortosunda **adis-teşüü, cardamdaşuu** bolboso, adabiyat mugalimderi cana kitep cazuuuları emne kılışsın?

Adabiyatıların kolgo alğan cana bir pikirdegi adistik çeçimderine, uçur-dağı biyylik organdarı, tekşerüüçü cana mugalimler o.e. okuu kitebin cazuuu-lar da urmattoo körsötöörünö işenebiz. Maseleni çeçüü üçün bolso, adabiyat bilimilerine köñül bölünüp, byurokatiya menen bilim ortosundadı tandoodo bolso, bilim tarabında boluu colunun caktırılıusu kerek.